

HUKÛK-ı İSLÂMÎYYE ve ISTİLÂHÂT-ı FIKHÎYYE KÂMUSU

Ömer Nasuhi Bilmen'in
(ö. 1971)

İslâm hukukuna dair eseri.

Daha çok *Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmu-su* adıyla tanınmıştır. Latin harflerinin kabulünden sonra Türkiye'de İslâm hukuku alanında yazılan ilk ve en geniş muhtevalı eser olup klasik fıkıh literatürünün sistem ve bütünlüğünü büyük ölçüde korumuş olmasıyla da bu türün son örnekleri arasında yer alır.

Müellif eserin önsözünde fıkıhın ibadetler, vakıf, vasiyet, miras gibi değişik dallarında Türkçe bazı eserler bulunmakla beraber İslâm hukukunun bütün konularını içeren kitapların yok denecek ölçüde az olduğunu, Türkçe'ye çevrilen bazı fıkıh kitaplarının da ya çok muhtasar ya da düzensiz şekilde kaleme alındığını söyleyerek bu alanda kapsamlı bir eserin telifine olan ihtiyacı dile getirir. Müellifin verdiği bilgiye göre, Mustafa Hayri Efendi'nin şeyhülislâmlığı zamanında (1914-1916) nikâh, talâk, muâmelât ve ceza'ya dair özellikle Hanefî mezhebinin görüşlerini içine alan bir eserin yazılması için Meşihat-ı İslâmiyye Dairesi'nde bir heyet kurulmuş ve bu heyet başta nikâh ve talâkla ilgili konular olmak üzere çeşitli meseleleri ihtiva eden Arapça metinleri toplamıştı. Bu metinlerin tercümesi için üyelerden *Mecelle* şârihi Ali Haydar Efendi ile (Küçük) fetvahânedede telif heyeti âzası olan Ömer Nasuhi Efendi görevlendirilmiş, ancak Hayri Efendi'nin şeyhülislâmlıktan ayrılmasıyla bu heyetin çalışmaları durmuştu. Bu süre içerisinde Ömer Nasuhi nikâhla ilgili meselelerden yaklaşık 1600 madde tercüme etmiş bulunuyordu. Daha sonra Hukuk İlmini Yayma Kurumu (1941'de Türk Hukuk Kurumu adını almıştır) 1937'de bir Türk hukuk kâmu-su hazırlanmasına karar vermiş, I. cildi İslâm hukukuna ayrılan bu eserle ilgili çalışmalar sürerken 1939'da önce bir Türk hukuk lügatinin yazılmasına gerek duyulmuş ve bu lügatta yer alacak İslâm hukuku terimleri Ebû'lulâ Mardin'in başkanlığında Ali Himmet Berki, Mehmet Gönenli, Şevket Yund ve Ömer Nasuhi Bilmen'den oluşan bir heyet tarafından kaleme alınmıştır (*Türk Hukuk Lûgati*, Ankara 1944). Bilmen ayrıca hazırlanacak kâmusun kendisine verilen ceza hukukuyla il-

gili kısmını kısa süre içinde yazıp kuruma göndermesine rağmen muhtemelen diğer bölümlerle ilgili konular yazılmadığı için bu teşebbüs bir sonuç vermemiştir (Bilmen, I, 3-4). Bunun üzerine müellif, önceki çalışmalarına yeni bölümleri de ekleyerek *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmu-su*'nu tek başına kaleme almıştır. Eserin ibadetlerle ilgili kısmı *Büyük İslâm İlmihali* adıyla ayrıca basılmıştır (İstanbul 1947-1948).

Eserin hazırlanması akademik çevrelerde geniş yankı uyandırmış ve yayımlanması için özellikle Ebû'lulâ Mardin'in olumlu mütalaası Siddık Sami Onar, Hüseyin Nail Kubalı ve Hıfzı Veldet Velidedeoğlu'nun bu yöndeki teşvik ve kararları sonucunda eser İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi tarafından neşredilmiştir (İstanbul 1949-1952). Adı geçen hukukçuların da esere yazdıkları takrizlerde işaret ettikleri gibi İslâm hukukunu hakkıyla bilen insanların çok azaldığı bir dönemde yazılan kitap, hem müslümanların çeşitli dinî ve hukukî problemlere karşı İslâm hukukunun çözümlerini öğrenme ihtiyacını gidermiş, hem de Türk hukuk tarihi ve İslâm hukukunun klasik doktrinini araştırarak hukukçular için önemli bir kaynak teşkil etmiştir.

Konuların tertibinde daha çok Kâsânî'nin *Bedâ'î'u's-şanâ'i' fi tertibi's-şerâ'i'* adlı kitabından faydalanan eser otuz ana bölümden (kitap) meydana gelmiş ve bu bölümler de kendi arasında alt bölümlere ayrılmıştır. Her bölümün başında konuyla ilgili terimlerin tarifi ve kısa açıklaması yapılmaktadır. Sayıları 1400'e yaklaşan bu terimler (Kara, sy. 29-30 [1985], s. 175), esere *Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmu-su* adının verilmesi haklı kılacak niteliktedir. Ayrıca *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* ile Osmanlılar'da uygulanan *Arazi Kanunnâmesi* ve intikal kararnâmeleri gibi kanun ve kararnâmeler de konuların içerisine serpiştirilerek nakledilmiştir.

Eserin I. cildi İslâm hukukuna giriş mahiyetinde olup iki bölümden meydana gelmektedir. Usûl-i fıkha dair olan ilk bölümde bu ilimle alâkalı terimler, bu ilmin mahiyeti, konusu ve gayesi, tarihçesi anlatılmış, literatürü verilmiş, daha sonra kitap, sünnet, icmâ ve kıyas başta olmak üzere çeşitli şer'î deliller sıralanmış, hükümle ilgili konular, ictihad, fetva ve kazâ konuları incelenmiştir. *Mecelle*'de yer alan ilk doksan dokuz madde ve Ebû'l-Hasan el-Kerhî'den rivayet edilen bazı usul kaideleriyle Necmeddin en-Nesefî'nin

bu kaideler için verdiği örnekler ve yaptığı açıklamalar da nakledilmiştir. İkinci bölümde İslâm hukuk tarihi ele alınmıştır. Burada fıkıhın tanımı ve faydası, kaynakları, ashop döneminden başlamak üzere çeşitli devirlerde yetişen müctehid ve fakihlerin derece ve tabakaları, ihtilâf sebepleri ve fıkıh mezhepleri anlatılmıştır. Daha sonra aşıptan itibaren müellifin yaşadığı döneme kadar yetişmiş meşhur müctehid ve fakihlerden 405 kişinin biyografisi verilmiştir.

Genel olarak şahıs hukuku ile aile hukukunun kapsamına giren nikâh, talâk, neseb ve hidâne ile nafaka konuları II. ciltte yer almaktadır. III. cilt, İslâm hukukundaki cezaî hükümlerle savaş hukuku ve gayri müslimlerle ilgili bir kısım muâmelâtı ihtiva eder. IV. ciltte irtidad ve esirlerle ilgili konular, İslâm devletinin gelirleri ve çeşitli şer'î ölçüler, emanetler, hibe ve vakıflar; V. ciltte yine vakıflar ve vasiyetler; VI. ciltte alım satım akidleri, şüf'a, icâre, kefalet, havale ve vekâlet; VII. ciltte rehin, şirketler, mefkûd, lakit ve lukata, hacr ve ikrah, gasp ve itlâf; VIII. ciltte ikrar, davalar, beyyineler (şehâdet ve tahlif), kazâ ve iftâ konuları incelenmiştir. VIII. cildin sonunda ayrıca müellifin İslâm hukukunda mânevî zararların tazminiyle ilgili bir araştırması bulunmaktadır. Bu cildin sonuna bütün ciltlerde geçen konu başlıklarının alfabetik bir fihristi de eklenmiştir.

Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmu-su'nda Hanefî mezhebinin görüşleri esas alınmakla beraber Mâlikî, Şâfiî, Hanbelî ve Zâhirî mezheplerinin görüşleri de kısaca zikredilerek hukukçular arasındaki ittifak ve ihtilâf noktaları gösterilmiştir. Kitapta hukukî hükümlerin dayandığı şer'î deliller geniş yer tutacağı endişesiyle zikredilmemiş, ancak hükümlerin gerekçesi sayılabilecek, onların teşri' hikmet ve sebeplerini anlatan ve "ilel-i fıkhiyye" (menât-ı hüküm) adı verilen bazı delil ve yorumlara yer verilmiştir.

Müellif konuları işlerken özellikle klasik fıkıh kitaplarında yer alan ulemânın görüşlerini sâdikane bir şekilde nakletmekle yetinmiştir. Onun, müctehidde bulunması gereken şartları saydıktan sonra ictihad için "pek büyük bir kabiliyet ve pek geniş mâlûmatın" gerektiğini, ayrıca "pek büyük bir diyanet ve pek azim bir seciyye-i ahlâkiyye" iktiza ettiğini belirterek, "Bu salâhiyeti haiz olmayanlar için İslâm âlemince kabul edilmiş olan bir müctehid-i muazzama taklidde bulunmaktan başka yol yoktur ve illâ dinin kudsî ah-

kâminı muhafaza ve idame kabil olamaz" şeklindeki ifadesi de (I, 245, 250) bu anlayışın sonucudur.

İslâm hukukunun geniş bir kâmusunu oluşturan eser birçok kaynaktan faydalanılarak yazılmıştır. Bu kaynaklar bazan paragrafların sonunda belirtilmekle beraber genellikle her bölüm veya ciltten sonra toplu olarak baskı yeri ve tarihi, cilt ve sayfa numaraları verilmeden zikredilmiştir. Fıkıh usulüyle ilgili kaynaklar arasında Pezdevî ve Serahsî'nin *el-Uşûl* adlı kitapları, Sadruşşerîa'nın *et-Tavzîh* ve Teftâzânî'nin bu esere yazdığı *et-Telvih* adlı hâşiyesi, İbnü'l-Hâcib'in *Muhtaşarü'l-Müntehâ*, Neseffî'nin *Menârü'l-envâr*, Molla Fenârî'nin *Fuşûlü'l-bedâ'iy*, Molla Hüsrev'in *Mir'âtü'l-uşûl*, İbn Emîrî'l-Hâcc'in *et-Takrîr*, Şevkânî'nin *İrşâdü'l-fuâhûl*; fıkıh tarihiyle ilgili olarak genel tarih ve tabakat kitapları yanında Sübkî'nin *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, İbn Ebû Ya'lâ'nın *Tabakâtü'l-Hanâbile'si* gibi biyografik eserler bulunmaktadır. Fûrû kitaplarıyla ilgili olarak da Hanefîler'den Ebû Yûsuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin eserleri, Hâkim eş-Şehîd el-Mervezî'nin *el-Kâfî*, Serahsî'nin *el-Mebsût*, Kâsânî'nin *Bedâ'iyü's-şanâ'î*, Molla Hüsrev'in *Dürerü'l-hükkâm*, İbrâhim el-Halebî'nin *Mülteka'l-ebhur*, İbnü'l-Hümâm'ın *Fethu'l-kadîr*, Ekmeleddin el-Bâbertî'nin *el-İnâye*, Zeynüddin İbn Nuceym'in *el-Bahrü'r-râ'ik* ve *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, Fahreddin ez-Zeylâî'nin *Tebyînü'l-hakâ'ik*, Haskefî'nin *ed-Dürrü'l-muhtâr* ve İbn Âbidîn'in *Reddü'l-muhtâr* adlı hâşiyesi, *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye*, *el-Fetâvâ't-Tatarhâniyye*, *el-Fetâvâ'l-Velâlicîyye*, *el-Fetâvâ'l-Hindiyye*, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, *Behcetü'l-fetâvâ* ve *Netîcetü'l-fetâvâ* gibi fetva kitapları, *Mecelle* ve çeşitli şerhleri; Mâlikîler'den Sahnûn'un *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, Haraşî'nin *Şerhu's-sağîr 'alâ Muhtaşari Halil*, Derdîr'in *eş-Şerhu'l-kebîr* ve Muhammed ed-Desûkî'nin buna hâşiyesi; Şâfiîler'den İmam Şâfiî'nin *el-Üm*, Müzenî'nin *el-Muhtaşar*, Nevevî'nin *Minhâcü't-tâlibîn*, İbn Hacer el-Heytemî'nin *Tuhtetü'l-muhtâc*, Şemseddin er-Remlî'nin *Nihâyetü'l-muhtâc*, Mâverdî'nin *el-Ahkâmü's-sultânîyye*; Hanbelîler'den Muvaffakuddin İbn Kudâme'nin *el-Muğnî* ve *el-Muknî*, Buhûtî'nin *Keşşâfû'l-kınâ*; Zâhirîler'den İbn Hazm'ın *el-Muhtallâ* vb. kitaplardan faydalanılmıştır.

1949-1952 yılları arasında altı cilt halinde neşredilen eserin 1955 yılında I. cilt

dinin ikinci baskısı yapılmış, daha sonra da Bilmen Yayınevi tarafından yeniden yayımlanmıştır (I-VIII, İstanbul 1967-70, 1985).

BİBLİYOGRAFYA :

Bilmen, *Kamus*², I-VIII, tür.yer.; Osman Öztürk – Bekir Topaloğlu, *Cumhuriyet Devrinde Yayımlanan İslâmî Eserler Bibliyografyası* (1923-1973), Ankara 1975, s. 50; Ahmet Selim Bilmen, *Ömer Nasuhi Bilmen*, İstanbul 1975, s. 36-45; Vehbi Vakkasoğlu, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslâm Âlimleri*, İstanbul 1987, s. 86-92; *Türk Hukuk Lûgatı*, Ankara 1991, s. IX-XIII; Hulusi Yavuz, "Erzurumlu Ömer Nasuhi Bilmen'in İlim ve Kültür Tarihimizdeki Yeri ve Tesiri", *Stiyaset ve Kültür Tarihi Açısından Osmanlı Devleti ve İslâm*, İstanbul 1991, I, 212, 217, 218; İsmail Kara, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Dinî Yayıncılığın Gelişimi Üzerine Birkaç Not", *Toplum ve Bilim*, sy. 29-30, İstanbul 1985, s. 153-177; Rahmi Yaran, "Bilmen, Ömer Nasuhi", *DİA*, VI, 162.

FERHAT KOCA

HUL'

(bk. MUHÂLEA).

HULÂSA

(bk. MUHTASAR).

HULÂSATÜ'L-BEYÂN

(خلاصة البيان)

Mehmed Vehbi Efendi'nin
(ö. 1949)

Türkçe Kur'an tefsiri.

Bir mukaddime ihtiva etmeyen eserin telifi sırasında nasıl bir metot takip edildiğini bizzat müellifinden öğrenme imkânı bulunmamaktadır. Öteden beri Türkçe bir tefsir yazma arzusu taşıdığını ifade eden müfessir (XV, 656), üyesi bulunduğu Meclis-i Meb'ûsan'ın 1911'de feshi üzerine memleketi Konya'ya dönerek tefsirini yazmaya başlamış ve dört yıl süren bir çalışma sonunda 1915'te eserini on beş cilt olarak tamamlamıştır. Ancak ülkenin içinde bulunduğu malî sıkıntılar yüzünden eserin basımı birkaç yıl gecikmiştir. Hatta bizzat müfessirin bildirdiğine göre bu zor şartlarda VII. cilde kadar basılan eserin satışından elde edilen gelirin kâfi gelmemesinden dolayı basım işine bir müddet ara verilmiş, daha sonraki ciltlerin basımı Konya tüccarlarından bazı kimşelerin yardımıyla gerçekleştirilmiştir (XV, 658).

Eserin telifi sırasında Taberî'nin *Câmi'u'l-beyân*, Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâ-*

tîhu'l-ğayb, Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, Neseffî'nin *Medârikü't-tenzîl ve hakâ'iku't-te'vîl*, Hâzin'in *Lübâbü't-te'vîl*, Nizâmeddin en-Nisâbü'rî'nin *Garâ'ibü'l-Kur'an ve regâ'ibü'l-furkân*, Ni'metullah b. Mahmûd en-Nahcuvânî'nin *el-Fütûhâtü'l-ilâhiyye ve'l-mefâtîhu'l-ğaybiyye*, Ebûsuûd Efendi'nin *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerim*, Sıddîk Hasan Han'ın *Fethu'l-beyân fî makâsîdi'l-Kur'an* adlı tefsirleri kaynak olarak kullanılmıştır. Çok defa "Fâhrî Râzî ve Kâdî'nin beyanları vecihle", "Tefsir-i Hâzin'de beyan olunduğuna nazaran", "Ni'metullah Efendi'nin beyanına nazaran" gibi ifadelerle sadece müfessirlerin ismi belirtilerek eserlerine atıfta bulunulur ve âyetler bu kaynaklar esas alınarak tefsir edilir. Nitekim müfessir, kaynakların özeti mahiyetindeki eserine *Hulâsatü'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'an* adını verirken bu hususa işaret etmek istemiştir.

Dirayet metoduyla yazılan eserde âyetler genellikle tek tek ele alınır, önce âyet metni yazılır, arkasından meâlî verilir; daha sonra açıklama kısmına geçilir. Burada, anılan kaynaklardan bolca nakiller yapılarak âyetle yer alan kelimelerin çeşitli anlamları üzerinde durulur. Mecaz, kinaye, emsal, tekrar gibi edebî sanatlarla işaretilip Kur'an-ı Kerim'in fesahât ve belâgat açısından eşsiz bir kitap olduğu vurgulanır. Yer yer kıraat vecihleri gösterilerek bunlara göre anlamda ortaya çıkan farklılıklar belirtilir. Âyetle temas edilen akaid, fıkıh, tarih, ahlâk gibi konulara dair çeşitli bilgiler verilir. Bilhassa iman mahiyeti, amelî olan ilişkisi, büyük günahları işleyenlerin durumu, inanmayanların cehennemdeki konumu gibi itikadî konular geniş biçimde ele alınır. Bu açıklamalarda Ehl-i sünnet'in görüşleri yüceltilirken diğer mezheplerin görüşleri tenkit edilir. Nihayet "hulâsa" diye başlayan kısa bölümde âyetin tefsiri son verilirken âyetler arasındaki tenâsübe de dikkat çekilir.

Hulâsatü'l-beyân'da hadisler ekseriya meâl olarak nakledilir; bu arada genellikle rivayet zinciri terkedilerek hadisler doğrudan Hz. Peygamber'e dayandırılır. Zaman zaman hadisi rivayet eden sahâbinin ismi de zikredilir. Bazan da "Buhârî ve Müslim'in ittifak ettikleri bir hadiste ..." denilerek kaynak gösterilir. Bir kısım âyet ve sûrelerin faziletlerine dair rivayetlerle geçmiş milletler ve âhiretle ilgili konularda İsrâiliyyat'tan sayılan haberlere de yer verilir. Öte yandan sahâbe